

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

О.Г. Харічкін, канд. екон. наук, доц., О.Г. Березняк, канд. екон. наук, доц., Черкаська філія Української академії банківської справи, О.О. Скорик, Черкаський державний технологічний університет

Про рівень кваліфікації будь-якого спеціаліста економічного напрямку, насамперед, судять на підставі рівня його аналітичних можливостей. Тому економічний аналіз завжди був і буде ключовою функцією економіста, а, відповідно, і провідною навчальною дисципліною його підготовки. Серед складного комплексу проблем, що породжені переходом України до ринкової економіки, значне місце займає проблема необхідності зміни багатьох стереотипів теорії та практики економічного аналізу. Протягом багатьох десятиріч у свідомість декількох поколінь вітчизняних економістів закладалися стереотипи централізованої економіки, які з переходом до ринку, природно, породжують багато проблем і протиріч. Характер цих проблем в основному методологічний і тому наприкінці 2002 року на базі Київського національного економічного університету було проведено міжнародну науково-практичну конференцію “Трансформація курсу “Економічний аналіз діяльності підприємств”, на якій провідні спеціалісти багатьох країн СНД обговорювали сучасний стан і тенденції розвитку теорії та практики економічного аналізу як з точки зору досвіду країн з розвинутою ринковою економікою, так і з нагальних потреб розвитку держав з перехідною економікою. Осмислення підсумків роботи цієї конференції¹, досвід авторів у навчально-методичній роботі, вивчення сучасного стану аналітичної роботи на підприємствах підштовхнуло до деяких роздумів у цьому напрямку, які, на думку авторів, можуть зацікавити тих, хто причетний до навчальної та практичної роботи з економічного аналізу.

Насамперед, на конференції неодноразово наголошувалося, що основною причиною сьгоднішніх проблем економічного аналізу є інерційні наслідки планової економіки та її методології. На думку авторів – це не так, а основна причина – більш глибокі процеси, притаманні сучасному етапу розвитку людства, які свого часу були недооцінені радянською системою, і вже наслідки такого підходу дісталися нам у спадщину. Мова йде про два провідні чинники світового еволюційного процесу, що обумовлюють суттєві зміни в управлінні економікою, – зростання динаміки господарської діяльності та розвиток інформаційних технологій. Саме вони найбільше впливають на методологію економічного аналізу і є першопричиною багатьох змін у сучасній економічній теорії та практиці.

Проблеми економічного аналізу не в тому, що ми продовжуємо користуватися звичною методологією порівняння планових і фактичних показників, а що наша традиційна методологія, теоретичні засади якої

¹Проблеми формування ринкової економіки: Міжвід. наук. зб. Спец. вип. Трансформація курсу “Економічний аналіз діяльності підприємства”. – К.: КНЕУ, 2002. – 587 с.

склалися у 30-ті роки минулого сторіччя, коли закладалися основи централізованої економіки, вже давно морально застаріла і не відповідає динаміці та реаліям сучасної господарської діяльності. Масштаби та рівень такого “старіння” стали явними у 90-х роках минулого століття, коли наукова і педагогічна спільнота отримала можливість широкого доступу до сучасної західної економічної літератури. Відразу ж виникло запитання – чому завдання і методологія економічного аналізу у західному розумінні значно відрізняється від нашого традиційного бачення його ролі і завдань? Відповідь проста – Захід більш оперативно відреагував на зміни в господарській діяльності підприємств, обумовлені появою нових видів продукції та діяльності і революційними перетвореннями у сфері інформаційних технологій. Не планові засади і не стереотипи централізованої економіки породжують проблеми економічного аналізу, а наша нездатність своєчасно “відчувати” зміни і оперативно реагувати на них.

У зв'язку з цим необхідно вказати на наступний важливий для сьогоднішніх умов методологічний аспект. Так, перехід до ринку, масова критика методів централізованого планування і управління народним господарством, що дискредитували себе, породжують загрозу недооцінки сутності і ролі планування у суспільному розвитку та плутанини у поняттях “централізоване” та “нецентралізоване” планування і управління. Як це не парадоксально, але будь-яке планування і управління завжди за своєю суттю централізоване, нецентралізованого ж просто не існує. Процеси планування і управління передбачають наявність відповідного центру (організації, служби, спеціаліста), котрий виконує функції координації діяльності визначеної сукупності інших структурних елементів системи заради досягнення єдиної мети. Перехід до ринкових умов перемістив централізоване планування і управління на ієрархічні рівні самих підприємств і тому аналітична економічна робота на внутрішньогосподарському рівні завжди приречена на співставлення планових та фактичних показників діяльності різних ієрархічних рівнів управління підприємства. Причому інтенсивність “аналітичного діалогу” всередині підприємства значно вища, ніж свого часу на рівні “підприємство – централізований орган управління”.

На сьогодні в контексті визначення шляхів трансформації теорії та практики економічного аналізу значно важливіше визначитися у тому, наскільки масштабно і глибоко в його методології закладено не ідеї плановості, а стабільності діяльності, які ми довго гордо називали “плановим розвитком”, і як це впливає на якість аналітичної роботи. З часів формування у 30-х роках ХХ століття засад радянської економіки передумову визначеності і стабільності діяльності підприємств було покладено в основу методології їх економічного аналізу. Передбачалося, що підприємство тривалий час випускало в минулому і випускатиме надалі одні і ті ж види продукції, що обумовлює процеси складання об'єктивних статистичних тенденцій і закономірностей, придатних для використання з метою управління підприємством. У перші роки становлення такого підходу мабуть ще проводилися дослідження наявності подібних тенденцій і

закономірностей у конкретних випадках, але згодом це стало сприйматися як очевидне. І слід визнати, що небезпідставно. Основною моделлю господарської структури у радянській системі було велике спеціалізоване підприємство серійного або масового типу виробництва. Воно десятиріччями випускало у значних обсягах одні і ті ж види продукції, які заміняли в основному еволюційним шляхом за рахунок розширення параметричних рядів продукції або часткової модернізації базових зразків, що не вимагало радикальних змін у техніці, технології та організації виробництва, а завдання випуску принципово нових видів продукції здебільшого вирішувалися за рахунок проектування і створення нових об'єктів господарської діяльності. Такі умови господарювання ідеально сприяли виникненню чітких статистичних тенденцій та закономірностей, на які можна було впевнено спиратися і використовувати їх при вирішенні завдань аналізу господарської діяльності. Об'єктивно спостерігалися умови розвитку методів аналізу, побудованих за принципом "аналіз від досягнутого рівня", що передбачали широке використання емпіричних і логічних статистичних моделей господарської діяльності на рівні підприємства. Наприклад, так шанованих у нашому недавньому минулому кореляційних моделей економічних процесів.

Але у світовій економіці набрали чинності інші тенденції розвитку. По-перше, основними за кількістю суб'єктами господарської діяльності стали невеликі за розмірами вузькоспеціалізовані підприємства. До моделювання внутрішньої діяльності таких підприємств у більшості ситуацій мало придатні або зовсім непридатні статистичні методи і моделі через значну детермінованість процесів і відсутність репрезентативних статистичних вибірок. По-друге, загальносвітова тенденція скорочення тривалості життєвого циклу товару на ринку обумовила необхідність функціонування господарських структур в режимі частотої зміни видів продукції та видів діяльності. Причому через високу ринкову кон'юнктуру нові види діяльності та продукції часто значно відрізняються від попередніх. Як перше, так і друге просто не дає складатися об'єктивним статистичним закономірностям, придатним для цілей управління діяльністю підприємств, а значить і для цілей економічного аналізу.

Неважко спрогнозувати реакцію керівника підприємства, який прийняв рішення про перехід до випуску нового виду продукції, більш трудомісткої, ніж продукція-попередник, і в зв'язку з чим постало питання: як позбутися уже непотрібного обладнання за рекомендацією економіста про необхідність підвищення рівня фондоозброєності, що зроблені на підставі наших класичних канонів економічного аналізу за минулі роки діяльності підприємства.

На жаль, прагматичний Захід значно раніше нас усвідомив падіння значення завдань аналізу минулої діяльності підприємств і відповідним чином трансформував методологію економічного аналізу. Напрямки трансформації йшли від звуження застосування методів "аналізу від досягнутого рівня" і розширення застосування методів, побудованих за принципом "аналіз від поставлених цілей". У зв'язку з цим були розвинуті

методи аналізу, що дозволяють “програвати” різні варіанти шляхів досягнення поставлених цілей або сценаріїв розвитку з метою пошуку оптимальних управлінських рішень. На нашу думку, саме в цьому головна причина наявних проблем теорії та практики економічного аналізу, вирішення якої є стратегічним напрямком його трансформації.

Інший принциповий методологічний аспект теорії та практики економічного аналізу, що має стратегічне значення, пов'язаний також з нашою інертністю, але вже у сфері освоєння і застосування сучасних інформаційних технологій. Виробничо-господарська сфера діяльності людини інтенсивно насичується сучасними засобами накопичення, обробки і обміну інформації. Насичення носить лавиноподібний характер і в багатьох дослідженнях відзначається наявність явного розриву між великими можливостями і реальним практичним використанням сучасних інформаційних технологій. На жаль, це спостерігається і стосовно діяльності у сфері економічного аналізу. Явним недоліком його традиційної методології є річний цикл вирішення значної частки завдань аналізу діяльності підприємства. Так, у вітчизняній практиці для багатьох аналітичних завдань – це основний часовий орієнтир, що склався історично і був пов'язаний з механізмами формування інформаційної бази аналізу. Сучасні інформаційні засоби і технології дозволяють значно оперативніше формувати таку базу і, відповідно, аналізувати діяльність за значно коротші періоди часу. Більше того, розширюються можливості широкого здійснення аналітичних процедур в режимі реального часу.

Але, на наш погляд, є ще один дуже важливий наслідок процесів інформатизації господарської діяльності, що суттєво впливає на методологію економічного аналізу. Це пошук відповіді на питання: а що в межах діяльності підприємства є найбільш вірогідними об'єктами економічного аналізу і як часто вони потребують відповідних аналітичних процедур.

З цієї точки зору традиційна методологія виглядає дуже однобоко і негнучко, тому що як основний обсяг в традиційній практиці економічного аналізу однозначно розглядається діяльність підприємства загалом, і саме цьому обсягу приділяється найбільша увага. Пропонуємо поглянути на цю традицію критично, а саме – замислитися над тим, яка цінність результатів такого аналізу з точки зору однієї з найпопулярніших сучасних економічних концепцій – теорії диверсифікації господарської діяльності.

Як відомо, теорія диверсифікації з метою зниження ризиків передбачає свідому побудову діяльності підприємств за декількома незалежними напрямками, що суттєво відрізняються між собою. У цьому випадку аналіз діяльності підприємства як об'єкта загалом перетворюється не більше як в рекламну або ритуальну процедуру. Для цілей управління підприємством провідне значення має не він, а аналіз окремих видів діяльності (видів продукції, послуг, робіт), тобто більш простих об'єктів аналізу.

Ми глибоко переконані, що діалектика розвитку господарської діяльності потребує все більшої уваги до аналізу конкретних локальних об'єктів підприємства – більш дрібних елементів його структури або

елементів процесу. І цьому всіляко сприяє розвиток сучасних інформаційних технологій, які надають усе більше можливостей для створення якісних інформаційних баз стосовно локальних об'єктів. Як локальні елементи структури підприємства можуть фігурувати його філіали, цехи, виробничі дільниці, бригади, спеціалізовані комплекси робочих місць і навіть окремі робочі місця. Локальними елементами процесу як об'єкти аналізу можуть бути: окремі види діяльності, робіт і послуг, проекти, процеси виробництва окремих видів продукції, замовлень, комплекси операцій, окремі операції тощо.

Є ще один загальнометодичний аспект, який вимагає обов'язкового врахування при визначенні напрямків трансформації теорії та практики економічного аналізу. В основу його традиційної методології покладено ще одну передумову – гіпотезу про повне завантаження виробничих потужностей об'єктів аналізу (предмет особливої гордості радянської економіки). А, як відомо, стабільне і повне завантаження потужностей об'єктивно не породжує феномена “постійних і змінних витрат” господарської діяльності. Тому цей економічний аспект просто проігнорували – теоретично ми знали, що такий феномен існує, але практично, стосовно аналізу господарської діяльності підприємств, його не враховували. Такий підхід було нав'язано не одному поколінню економістів і бухгалтерів і, по суті, “на генетичному рівні” закладено у свідомість багатьох спеціалістів. У цьому напрямку прагматичний Захід випередив нас і напрацював дуже ефективні методи аналізу, що враховують постійні і змінні складові витрат господарської діяльності. Нам треба якнайшвидше їх освоювати і коригувати свою методологію економічного аналізу з урахуванням цього важливого фактору ринкової економіки.

Завершуючи дану публікацію, вважаємо необхідним звернути увагу читачів на дуже суттєвий методологічний аспект сучасного економічного аналізу, що є актуальним як для країн з перехідною економікою, так і для розвинутих країн, – необхідність освоєння принципово нового напрямку аналітичної роботи пов'язана з практичними аспектами застосування ідей нової інституційної економічної теорії. Характер сучасних економічних публікацій вказує на те, що саме ідеї нового інституціоналізму зараз розглядаються як такі, що мають найбільший потенціал забезпечення подальшого розвитку світової економіки. Зокрема, дуже актуальним напрямком є комплексний аналіз прояву соціальних, правових психологічних та інформаційних факторів господарської діяльності, аналіз витрат трансакційного характеру, тобто витрат, що обумовлені переміщенням об'єктів праці від одного етапу виготовлення товару (здійснення послуги) до іншого, від однієї структурної одиниці до іншої.